

9. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів, 2001.
10. Фадеева Е. В. Стратегии и тактики конфликтного дискурса (на материале совр. англ. языка: Дисс... канд. филол. наук. – К., 2000.
11. Dobrzyńska T. Tekst // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Współczesny język polski. – Wrocław, 1993.
12. Sarnowski M. Przestrzen komunikacji negatywnej w języku polskim i rosyjskim. Kłotnia jako specyficzna sytuacja komunikacji werbalnej. – Wrocław, 1999.

УДК 811.16'373.2'42"04/14"

М. І. ЗУБОВ. Терміни *род* та *имарменія* в давньоруській книжності

У статті подається критика відомого у славістиці отождоження др. *ѣмармѣнѣ* і др. *родъ*, яке базується на одному із місць давньоруського перекладу Шестоднева Іоанна екзарха Болгарського. Лінгвотекстологічний аналіз показує, що первинною формою на місці *родъ* було слово *годъ* 'зручний, вигідний, сприятливий час', якому в грецькому оригіналі відповідає *καίρος* в тому ж самому значенні.
Ключові слова: Шестоднев, Іоанн екзарх Болгарський, *ѣмармѣнѣ*, *годъ*, *доля*, *родъ*, Тюхе, *щастя*, старослов'янська мова, давньоруська мова, давньогрецька мова.

A well-known in Slav philology identification of ancient Greek *ѣмармѣнѣ* and Old Russian *родъ* based on one of places of Old Russian translation of Sixdays by John exarch Bulgarian is criticized in the article. Linguo-textological analysis shows that the primary form here was not *родъ* but *годъ* 'convenient, favourable time' which corresponds to the Greek original *καίρος* with the same meaning.

Key words: Sixdays, John exarch Bulgarian, fortune, *родъ*, happiness, Old Slavonic, Old Russian, ancient Greek.

Вираз *марменіи*. *рекъше родъ* із Шестоднева Іоанна екзарха Болгарського в ранній давньоруській редакції [11:331] (ця редакція представлена списками не раніше XV ст., хоча сама пам'ятка відома на Русі з найдавніших часів східнослов'янської писемності) є одним із постійно цитованих прикладів на доказ того, що др. *родъ* як слов'янська пояснювальна глоса виражало ту ж сам ідею долі, жереба, що й грецьке *ѣмармѣнѣ* 'доля, жереб'. Підтримується таке розуміння і безпосереднім контекстним оточенням: *ничто же своимъ изволеніемъ члвци не творять. иже бо ноужъ и, марменіи.*

рекъше родъ держить. Виділеному нами уривку відповідає гр. *ἀνάγκη καὶ ἐμάρμενῃ* [11:331], що ще більше посилює усталене розуміння: пор. гр. *ἀνάγκη* в таких значеннях, як 'необхідність, неминучість; визначення (божественне), фатальна доля; потреба (в значенні рос. *нужда*)'. Звернувши далі увагу на те, що в одному із інших списків того ж самого Шестоднева слово *имарменіи* в цьому самому місці пояснюється глосою *счастіа* [11:331], а також пригадавши відоме біблійне місце *исполняющіи щастію растворе-ніе* = *πληροῦντες τῇ τοῦτῃ κέρασμα*, можна навіть перекинути семантичний місток *род* = *щастя* (грецька богиня щастя Тюхе) і одержати бажаний доказ на користь того, що рожаниці і род були провісниками долі народженого.

Однак до цього важливого текстологічного епізоду необхідно навести принципово інші й більш обґрунтовані, на наш погляд, пояснення. Передусім введемо поняття двох типів глосовування – глоси лексичні та глоси контекстні. У першому випадку лексичне пояснення подається до конкретного слова, з яким у тексті глоса пов'язана безпосередньо. Таким випадком є, очевидно, *имарменіи* = *счастіа* – приблизна смислова однаковість грецького та слов'янського слів підтверджується лексико-семантичними системами обох мов, тому тут немає порочного кола *idem per idem* у тлумаченні лексичного значення.

Інший теоретично випадок такий, що пояснювальна глоса стосується не того конкретного слова, поруч з яким вона виявляється, а веде до більш широкого контексту, узагальнює якісь попередньої ідеї. Проте якщо подібне слово сприймається сьогодні у вигляді лексичної глоси, то виникає семантична аберація: обидва слова усвідомлюються в тотожному значенні.

Коли ж лексичне значення такої глоси не знаходить опори в лексико-семантичній системі своєї мови, то постає типова ситуація *idem per idem*: значення глоси тлумачиться через глосоване слово.

Дуже схожа на приклад такого випадку конструкція *марменіи. рекъше родъ*: подібне значення слова *род* не засвідчується на питомому слов'янському лексико-семантичному рівні, тобто значення 'доля = щастя' до слов'янського *родъ* ми справді приписуємо на підставі значення грецького слова. Таке пояснення може бути правдивим (пор. глосарії, двомовні словники тощо, де подібний підхід діє як принцип). Але може виявитися й хибним.

З цього погляду звернемося до більш широкого контексту аналізованого випадку. Безпосередня проекція на слово *род* розпочинається задовго до зазначеного місця зі слів *рече гъ, снѣце бо превратитъся въ кровь, и лоуна не дасть свѣта своего, си знаменіа всего скончаніа боудутъ.*

Але серед людей є такі, продовжує автор, що на підставі астрологічних учень стверджують, начебто й наше життя також прив'язане до руху зірок, а тому від зірок бувають знамення (генефалогія прив'язує словесне і гл'ють, припражена єсть наша жизнь, к' шествию нб'ныхъ звѣздъ, сего дѣла и ѿ звѣздъ бывають знаменія <...> сица ражанія сѧ сътворяють, и сіца сѣлюбленія). Виклавши погляди таких марновірів, автор далі робить спеціальний критичний відступ, зауваживши, що буде говорити не від себе, але їхніми власними словами для їхнього ж викриття (нѣ свои ихъ бесѣды на обличеніе имъ приводяще) і для застереження тим, хто ще не припустився цього зла (то тѣмъ съхраненіе даемъ. то же не впадѣтъ иже соутъ, генефалогію тоу изобрѣли).

Аналізована частина Шестоднева у різних аспектах виставляє марність намагання визначити за зірками долю народжених (пор. такий цікавий аргумент, як-от: кожен цар має час народження, то чому ж у той самий час не народжується багато царів тощо¹). Серед іншого автор ще критикує фаталістичні твердження халдейсько-астрологічного толку про те, що зірки ражанія сътворяють, а тому не ѿ нас сѣ дѣланія, но ѿ ражанія ноужа. У сучасному еквіваленті це треба передати так: не від нас залежать наші вчинки, але від того, що на роду написано. Насамкінець автор у критичному ключі наводить такі астрологічні положення:

но говиненъ боудеть ратан ни сѣмене сѣавъ. ни сѣрпа наострѣвъ. пребогатѣеть же купецъ любо хоцетъ. любо не хоцетъ. събираючи емоу имѣніа мар'меніи. а великіа надежа хр'тіанскы без вѣсти намъ погыбноутъ. ни прав'дѣ чтомѣ. ни осоужаемоу грѣхѣ. им' же ничто же своимъ изволеніемъ члвци не творять. иже во ноужа и, марменіи. рекъше родъ держить. то тоу не бываєть. ни хоудѣ по достолнію. иже правед'наго соудѧ. израд'ное добро єсть, и к тѣмъ же мы толіко глѣмъ. и вы во множанши того словесъ не требѣете.

Таким чином, ідеться про те, що, за астрологічними твердженнями, нічого не залежить від людини самої, а залежить від *нужди* (у спеціальному

¹ Детальніше про астрологію в “Шестодневі” Іоанна екзарха Болгарського див.: [2].

профетичному значенні слова) та *імарменії*, яка приносить урожай селянину або збагачує купця незалежно від того, роблять вони щось для цього чи не роблять взагалі нічого (додамо, між іншим, що це широко відомий і східним слов'янам фольклорний мотив). У свою чергу, самі нужда та імарменія як щасливий чи нещасливий жереб визначаються родом – той жереб передусім *родъ держить*.

Термін *род* в даному разі має, очевидно, основну проекцію не на безпосередньо розташований зліва від нього елемент тексту, а корелює з усім попереднім контекстом, виявляючи контекстуальне значення ‘час народження, пов'язаний з розташуванням планет у зодіакальному колі’. По суті, це смисловий підсумок авторського відступу, який, повторимо, цілком присвячений критиці астрології.

Більше того, є підстави підозрювати, що тут раніше взагалі могло бути написано *марменіи. рекъше годъ держить* у світлі значення для стсл. *годъ* ‘(сприятливий, визначений) час’ [10:173]. Таке значення збережене, наприклад, сербською мовою: пор. *год* ‘зручний час’, *ићи у год некеме* ‘бути на користь комусь’ тощо. Релікти цього ж значення збережені такими похідними як укр. *догодити, завгодно*, рос. *удодье, удодить* і под.

Висока вірогідність подібної підозри підтверджується таким періодом із попередньої частини аналізованого уривку:

да во оузинѣ сѣла заключиша и годы, и мѣры. им' же паче, и дровнѣ, и мегновенія уч'наго, іакоже рече ап'лъ, вес престокры, в мегновеніи очнѣмъ. великоу соущоу р'зличьж, ражаню кь ражаньж, да еже в томъ, в непресѣченіи часнѣмъ родит'сѧ. то томитель сѧ родить градомъ. и вл'ка народѣ, богатъ сѣла и сѣдол'бывѧ. а иже вѣ иномъ, мженіе его родѣ родит'сѧ. то нищѣ сѧ родить, и проси хлѣба. и скыталсѧ ѿ дверѣи до дверѣи преходаѧ [11:323].

Сучасний смисловий еквівалент виділеного нами місця такий: *а котрий в іншу мить його роду* (= мить його народження) *народиться, то прошаком народиться*. Проте саме по собі фраза *вѣ иномъ, мженіе его родѣ* є зіпсованою: словоформі *родѣ* відповідає гр. *τοῦ καιροῦ*, тому початкове написання мало бути *годоу* [11:323] (пор. текстову паралель до цього *да еже в томъ, в непресѣченіи часнѣмъ родит'сѧ*, з одного боку, та, з іншого боку, такі значення гр. *καιρός*, як ‘час, пора’ тощо). За первинним смислом читання уривку мало б такий зміст: *а котрий в іншу мить часу його народжен-*

ня і далі за текстом (до контекстного значення слова *мженіє* ‘мать, миттєвість’ пор. вирази *мєгновеніа* *мч’наго* та *в мєгновеніи очнѣмь* безпосередньо вище в тексті Шестоднева у світлі російського фразеологізму *во мгновенье ока*, пор. також рос. *миг* ‘мать’). Це прочитання також має глибоко мотивовану опору в контексті, де багато уваги приділяється міркуванням про миттєвості в астрономічно-астрологічному аспекті.

Подібний же випадок значення для *годъ* знаходимо, наприклад, у перекладі 16 слів Григорія Богослова списком XIV ст. при передачі однієї з біблійних цитат: *годоу быти всакоа вещи* [4:81]. Мається на увазі вираз із Книги Екклесіаста *всѣмъ время и время всацѣи вещи под небесемъ* [Проп. 3, 1] з її відповідником у Септуагінті *τοῦς πᾶσι χρόνος καὶ καιρὸς τῷ παντί πράγματι ἴσθ τοῦ οὐρανόβ.* Отже, *годоу быти всакоа вещи* = *καιρὸς τῷ παντί πράγματι*.

Щодо самої трансформації написання в Шестодневі, то вона, вірогідніше за все, була спровокована літерами *p* у суміжних словах для обох випадків: пор. *а иже въ inomъ, мженіє его родъ родитъся* (і цей факт заміни беззаперечний у світлі грецького тексту)¹ та *рекъше родъ держить* в іншому випадку.

Водночас той факт, що варіант словоформи *роду* ранньої давньоруської редакції Шестоднева є збереженням усіма списками пам’ятки [11:323], свідчить про те, що нове слов’янське прочитання було настільки прийнятним для свідомості переписувачів та редакторів тексту Шестоднева, що ніхто не зважив за потрібне редагувати його (а скоріше, навіть не міг і підозрювати, що воно своєрідно викривляє оригінал).

Тепер важливо звернутися до тих редакторських правок, які виявляються у списках Шестоднева щодо аналізованого уривку. До написання *генефаилогіа* для першого випадку (*генефаилогіа* *привылачаще словесе*) в інших списках Шестоднева знаходяться відповідні написання *генетгалиогіа*, *генеѣалиогіи*, *генефилимогін*, *генефалиогіа*, *генеѣалиогін* (з глоскою *естествословіи* в останньому випадку), *родословіи*, а в наступному випадку (*иже соутъ, генефалиогію тоу изобрѣкли*) написання *генефалиогію*

¹ Г. С. Баранкова до цього написання зауважує, що Р. Айцетмюллер пов’язує виникнення помилки з можливим глаголичним оригіналом [11:323]. Навряд чи це може бути переконливим аргументом у світлі насиченості тексту словами із коренями *год-* та *род-*.

відповідають написання *генетгалиогію*, *генеѣалиогіа*, *генеѣалиогію*, *оодословію*.

Зрозуміло, по-перше, що усі ці написання передають первинне гр. *γενεθλιαλογія* ‘укладання гороскопів’. А з контексту видно, що йдеться про пророкування для народжених долі відповідно до розташування зірок (тобто планет у зодіакальному колі) на час народження. По-друге, зрозуміле й те, що автор Шестоднева за одним із списків (а це список Синодального зібрання № 445 – далі Сн-445, протограф якого з’явився не раніше другої пол. XVI ст. [1:30–31]) подав його слов’янську кальку, яка в іншій модифікації зустрічається також і в СлГр: *и халдѣискаа астрономиа. и родопчитание* = καὶ Χαλδαίων ἀστρονομία καὶ γενεθλιαλογія у 39 Слові Григорія Богослова при *и халдѣиска астрономиа и родочътение* в його перекладі XI ст. Такі ж кальки знаходяться у Хроніці Георгія Амартола: пор. *звѣздословіа и родъствословіа* (родословіа в іншому списку) *Халдѣискоє шбрѣтаніе глѣтся* [5:69], пор. також *родъствословіе* – *γενεθλιαλογія*; *рождѣствіе* – *γενεθλια τά; γέννησις; γεννητή; τοκετός; τόκος; рождѣствословіе* – *γενεθλιαλογія* [6:314]. Це кальки-новотвори, а не слова більш ранньої (до появи перекладів) доби: інакше як пояснити, чому інші випадки, яких більшість у списках Шестоднева, фіксують транслітеровану передачу грецького слова (до того ж передачу часто зіпсовану). Пояснення одне: автори списків не мали надійного слов’янського еквівалента до гр. *γενεθλιαλογія*, а змушені були або залишати грецьке слово, або ж калькувати його. Звідси, до речі, різнобій у слов’янських формантах: слово не усталилося під дією норми-узусу. Це значить, що відповідної термінології щодо вірувань слов’ян-язичників не існувало.

Нарешті необхідно уважніше поглянути на текст Шестоднева за списком Сн-445 (список належить до так званої Овчинниківської групи редакцій пам’ятки, що формується в XVI–XVII ст.): саме тут двічі для аналізованого місця використано слов’янський новотвір *родословіе* (новотвір у колишній історичній перспективі), і саме тут до грецького за походженням слова *мармении* подається глоса *счастье*. Як зазначає Г. С. Баранкова, особливістю списків Овчинниківської групи є гарна філологічна підготовка редактора протографа цієї групи. Різноманітні зміни у змісті пам’ятки супроводжувалися також редагуванням її мови, що виразилося в лексичній правці, вираженій також у послідовних замінах застарілих на той час слів лексикою активного слововжитку. Редагуванню підлягали й застарілі грецизми, серед яких виявляється слово *генетлиалогія* [11:22–24]. У спеціальному дослі-

дженні цього аспекту Г. С. Баранкова зазначає, що для редагування використовувалися Азбуковники (а вони з'являються в XVI–XVII ст. і при їх укладанні враховувалися численні глоси більш ранніх рукописів) [1:30]. Про глоси як джерело Азбуковників говорить і Л. С. Ковтун [7:106; 8; 9]. Таким чином, редакторській правці протографа, що дав список Сн-445, слід довірятися особливо і враховувати, що освічений редактор виконував її надзвичайно ретельно: наприклад, протограф був навіть звірений з повним списком перекладу Шестоднева іншого автора – Северіана Гавальського [11:21].

У такому разі привертає увагу те, що грецький термін *(i)марменія* редактор залишив без заміни. Це досить вірогідний симптом того, що у відомих йому лексикографічних матеріалах слово не зустрічалося в супроводі надійного слов'янського еквівалента (не виявилися такі дані й на наш час). Далі привертає увагу те, що в тому місці, де грецизм зустрічається вперше, він залишається без пояснення: *събирающи ємоу нмѣніа мар'менїи*. Глоса *счастїа* з'являється лише при другій появі терміна через невеличкий період. Схоже на те, що редактор, прочитавши тут у редагованому ним списку місце *марменїи*, *рекѣше родѣ*, сприйняв термін *родѣ* як лексичну глосу, побачив з погляду настанови на вилучення грецизмів її невідповідність грецькому слову і замінив її більш-менш точним перекладом – *счастїе*. Таким чином, це був би вже другий крок у ланцюжку перетворень: *годѣ* > *родѣ* > *счастїе*. Той факт, що грецизм залишився не вилученим з тексту, можна розуміти так, що і цей переклад не сприймався редактором як узуальний відповідник до грецького слова.

Показове спостереження над коментарями до Шестоднева Іоанна екзарха Болгарського за списком 1263 р. наводять О. В. Горський і К. І. Невоструєв: “Ополчуючись проти астрологічних збочень..., Іоанн екзарх Болгарський входить у детальне пояснення про кентри..., про знаки зодіаку, про доми планет тощо. *Ωροσκόπος* перекладає *часовлюєць*, але *εἰμαρμένη*... залишає без перекладу. Назву зодіаку перекладає *животънын кроугъ*; назви знаків його утримує грецькі, але з перекладом на слов'янську” [3: 15]. Отже, й ці факти свідчать як про прагнення перекладача ще більш раннього списку знайти або створити слов'янські еквіваленти, так і про неможливість підібрати у слов'янській лексиці еквівалент до гр. *εἰμαρμένη*.

Таким чином, питання про наявність давнього східнослов'янського значення ‘доля; жереб’ для слова *родѣ* і про його синонім *счастїе* якщо й не знімається (а остаточних рішень при інтерпретації неясних фактів у давніх

джерелах, як правило, не буває), то, очевидно, потребує значно вагомішої аргументації на користь існування такого значення й такої синонімії в Шестодневі Іоанна екзарха Болгарського (у порівнянні з простою констатацією фактів, як це зазвичай робилося до сих пір). Стан вивчення проблеми на сьогодні дозволяє, на наш погляд, вважати запропоновані рішення більш вірогідними, аніж традиційні розуміння, які базуються на вихоплених із тексту виразах без належної текстологічної доказовості.

1. Баранкова Г. С. Глоссирование как прием редактирования в списках поздней русской редакции “Шестоднева” // История русского языка: Памятники XI–XVIII вв. – М., 1982. – С. 30–56.
2. Баранкова Г. С., Симонов Р. А. Астрология в древнерусских списках “Шестоднева” Иоанна экзарха Болгарского // Философские и богословские идеи в памятниках древнерусской мысли. – М., 2000. – С. 83–107.
3. Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отд. II. Писания святых отцев. I. Толкование Священного Письма. – М., 1857.
4. Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отд. II. Писания святых отцев церкви. 2. Писания догматические и духовно-нравственные. – М., 1859.
5. Истрин В. М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. I: Текст. – Пг., 1920.
6. Истрин В. М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. III: Греческо-славянский и славянско-греческий словарь. – Л., 1930.
7. Ковтун Л. С. Лексикография в Московской Руси XVI – начала XVII в. – Л., 1975.
8. Ковтун Л. С. Древние словари как источник русской исторической лексикологии. – Л., 1977.
9. Ковтун Л. С., Биржакова Е. Э., Петрунин В. О. и др. История русской лексикографии. – СПб., 1998.
10. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков): Около 10000 слов / Э. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др. Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. – 2-е изд., стереотип. – М., 1999.
11. Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского. Ранняя русская редакция / Изд. Г. С. Баранкова. – М., 1998.